

Z kapitalismu . . . . . do socialismu a zpět

. . . . . Jiří Kabele

Z kapitalismu do socialismu a zpět

Teoretické vyšetřování přerodů Československa a České republiky

doc. PhDr. Jiří Kabele

Recenzenti:

prof. PhDr. Jan Křen, DrSc.

prof. Ilja Šrubař

Obálka a grafická úprava Zdeněk Ziegler

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2005

© Jiří Kabele, 2005

ISBN 80-246-1127-9

ISBN 978-80-246-2386-3 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2013

<http://www.cupress.cuni.cz>

Práce vznikla za podpory Grantové agentury ČR (projekt: Přerody Československa a České republiky, 403/00/0523).

Dne 13. 10. 1976 byly ve Sbírce zákonů ČSSR (č. 120) zveřejněny „Mezinárodní pakt o občanských a politických právech“ a „Mezinárodní pakt o hospodářských, sociálních a kulturních právech“, které byly jménem naší republiky podepsány v roce 1968, stvrzeny v Helsinkách roku 1975 a vstoupily u nás v platnost dnem 23. 3. 1976. Od té doby mají naši občané právo a náš stát povinnost se jimi řídit.

Svobody a práva, jež tyto pakty zaručují, jsou důležitými civilizačními hodnotami, k nimž v dějinách směřovalo úsilí mnoha pokrokových lidí a jejichž uzákonění může významně pomoci humánnímu rozvoji naší společnosti. Víáme proto, že ČSSR k těmto paktům přistoupila.

(Prohlášení CHARTY 77 z 1. ledna 1977)

*Když vám někdo říká, že vám zakrouží krkem, věřte mu!
(Židovská moudrost)*

Komunisté vždycky falšovali dějiny. Lhaní a podvody podle Paula Johnsona ostatně představovaly Marxovu základní metodu práce na jeho nikdy nedokončeném Kapitálu.¹ Když však líčili své revoluční záměry, byli v zásadě upřímní. Nikdy se netajili tím, že diktatura proletariátu se nakonec stane jejich základním nástrojem zrušení kapitalistického řádu a že společnost čekají mobilizace a teror, který nebude znát bratra. Proč česká veřejnost stejně jako politici nekomunistických stran těmto zprávám nevěřili? Pozoruhodný je zejména případ členů moskevského vedení KSČ. Přestože měli osobní zkušenosti se Stalinovým terorem, organizovali jej v domácím prostředí a sami se nakonec mnohdy stali jeho obětí. Kdyby nedošlo k tomuto záhadnému „podceňování“ komunistických slov a činů, neměl bych o čem psát. Cesta tam a zpátky by se nekonala. Bylo by o jednu záhadu, kterou se pokouším v této knize řešit, mň.

1.1 S jakými představami jsem knihu začínal psát?

Intuice z června 2000

Nápad porovnávat socialistický a kapitalistický přerod vznikl v první polovině roku 1991.² Slíbil jsem do anglického sborníku článek Československo na cestě od kapitalismu ke kapitalismu. Projekt se neuskutečnil. Můj text nakonec vyšel v prvním čísle Sociologického časopisu v roce 1992. Myšlenka porovnávat dvě velké proměny české společnosti měla samozřejmě své aktuální přesahy. Chtěl jsem ukázat, že logika či příběh změn, které

---

¹ Johnson: Intelektuálové. 1995

² Intenzivní práce na této knize jsem zahájil ovšem až v červnu 2000. Sepsal jsem si své vstupní představy o jejím výsledném tvaru. Chtěl jsem tyto představy zařadit do předmluvy a dopsat k nim, jak kniha dopadla. Toto předsevzetí zde plním jen částečně. Původní text jsem výrazně zkrátil, ale nic jsem – leda v poznámkách – již nepřidával.

jsme čerstvě prožívali, byla založena v cestě československé společnosti 20. stoletím a zejména pak v proměně let 1948–1953 v trojím smyslu. Jednalo se o srovnatelně ambiciózní projekty revolucí (přerodů režimů), které vyvolávaly podobné anomické přerodové procesy ve společnosti, a proto i jejich zvládnutí bylo v leccčems příbuzné. Zažitý socialistický přerod nás nutil porozumět současnému přerodu jako provádění opačné proměny, a to jak po stránce obsahu, tak po stránce metod provedení. Konečně zkušenost založená českou historií celého dvacátého století – obou světových válek i „revolučního“ vzniku samostatného Československa a jeho obnovy – se stala přirozenou výbavou společnosti pro její proměnu na konci tisíciletí.³

Obě velké proměny mě ovšem také zajímaly jako příležitost pokusit se dát odpověď na staronové ústřední sociologické otázky: Jak je proměnlivý řád moderních společností možný? Jak se proměňuje, a přesto trvá? Za jakých okolností se dostává do mimořádná? Jak a kdy se znovu obnovuje již proměněný? Aby se tyto otázky daly řešit, je třeba rozlišovat tři druhy proměn. *Transfigurace* podléhají řádu, jsou mu vlastní, ale tento řád nemění. *Transformace* mění řád zásadně a spojitě, zatímco *přerody* či *tranzice* tak činí nespojitě.

V této monografii rozvíjím v sociologické obci menšinový přístup tranzitologický, který zdůrazňuje nespojitost. Hned na počátku je ovšem třeba říci, že se nejedná o absolutní nespojitost. V každém přerozujícím se společenském uspořádání lze vždy nalézt mnoho rysů a složek, které přetrvávají, anebo se mění jen postupně. Na druhé straně jakékoliv proměny institucí, příběhů i sociálních struktur, ať patří k transfiguracím, či transformacím, nemohou být absolutně spojitě. Jsou vždy také výrazem koordinace vědomí a jednání zúčastněných osob, a ta má vždy svou přetřžitou interakční a událostní povahu.

Jde mi v této práci spíše o obecná sociologická zkoumání než o hledání historické pravdy o klíčových dějinných událostech české společnosti, o české národní povaze, o zvažování českých evropských šancí či o morální

---

³ Kdybych do srovnávání přibral ještě proměnu české společnosti spojenou s první světovou válkou, rozpadem Rakouska-Uherska a vznikem republiky (1918–1923), ukázalo by se, že popisované zakládání velkých proměn předchozími platí nejspíš i v tomto případě. Obecně představuje specifickou formu závislosti na cestě zprostředkovanou kolektivní pamětí. Jedná se o sémantické překlenutí času: jedna změna se vymezuje vůči druhé porovnáním shod a rozdílů. Tak národní revoluce roku 1944–1947 navazující na druhou světovou válku mohla být novou šancí vyřešit česko-německý problém i zopakovat v odvetě střetnutí socialistických a občanských sil s let 1918–1923. Naopak polistopadové proměny let 1989–1994 výrazně ovládala sémantika návratu do Evropy a nápravy historického komunistického omylu. (Doplňk původního textu.)

zhodnocení dějinných výkonů českého národa.⁴ Nebudu se jako Ladislav Holý zaměřovat „na sledování způsobů, jakými české kulturní významy, zvláště koncept české identity a související národní cítění“ ovlivňovaly historické dění.⁵ Jsem ovšem také Čech, a proto jsem chtěl nechtě asi i tyto otázky v druhém plánu řešit.

Obecně sociologické zaměření mě vedlo k souběžnému rozvíjení, propojování a vyvažování teoretického zkoumání i empirického vyšetřování. Pod vlivem vlastní teorie duální sociální konstrukce reality⁶ jsem programově věnoval pozornost především: (i) za pochodu prováděnému inscenování přerodu a jeho herním rámcům a (ii) průvodnímu sociálnímu konstruování hierarchií a ekvit (tj. soustav sociálních vztahů hlavně určených rovnými vztahy).

Aktéři obou studovaných historických proměn české společnosti předpokládali, že řád české společnosti je nejen proměnlivý, ale také cíleně proměnitelný. Ze starého pokleslého řádu je možné se dopracovat k vyššímu společenskému uspořádání (dále zřízení). Zásadní proměna starého režimu provede lid organizovaný nově nastolenou vládou. Povahu nového zřízení bude určovat právo, které si společnost sama uloží. Sama sebe přitom musí na čas uvést do provizoria, které ospravedlní užití mimořádných revolučních prostředků. Nejde ovšem o jakoukoli proměnu, ale o proměnu zákonitou. Dříve či později k ní musí dojít bez ohledu na okolnosti i momentální volbu společnosti.

Na rozdíl od aktérů historických proměn české společnosti budu zde hájit spíše opačné teoretické i metodologické stanovisko. Zásadní a dramatické proměny společnosti nemohou být promyšleně řízenými skoky do nového řádu, stejně tak jako nemohou být plně plánovanou postupnou modernizací institucí. Poslední tvrzení naznačuje, že z hlediska poznávacích šancí není zásadní rozdíl mezi tranzitologickými a transformatologickými přístupy, ale mezi otevřeným a uzavřeným chápáním zásadních proměn společnosti. Otevřený přístup nahlíží účinky souběhů vnitřních a vnějších proměn doprovázejících erozi a konec režimu, jeho přerod a následnou normalizaci jako nedourčené. Mají jedinečné rysy. Nejsou plně a jasně předurčeny minulým děním, a to jak co do svého odstartování, tak co do svého průběhu. Naproti

⁴ Deklarovaná obecnost sociologického zkoumání vyvolala námitku kolegy Jiřího Vykoukala, že moje „koncepte stojí trochu na pomezí konstatování, že se v lidské společnosti vždycky dějí nějaké věci, když dojde ke zlomu ... Jak to funguje v českém případě, tak to funguje i v kterémkoliv jiném případě, akorát se tam mluví polsky, rumunsky, maďarsky atd.“ Přesně o takový obecný, teoreticky založený popis přerodů soudobých společností jsem se ovšem snažil.

⁵ Holý: Malý český člověk a velký český národ. 2001.

⁶ Kabele: Přerody. Principy sociálního konstruování. 1998.

tomu pro uzavřené přístupy jsou charakteristické sice sugestivní, ale pochybné předpoklady o tom, že k zásadním proměnám dochází zákonitě, že tyto proměny mají svůj – na pojetích aktérů nezávislý – cíl určený předchozím vývojem společnosti a že průběh proměn aktéři spoluurčují jen v tom směru, že buď volí správnou cestu k tomuto objektivnímu cíli, anebo nikoli. Z řečeného je tedy již patrné, že českou cestu do kapitalismu paradoxně otevíralo spíše uzavřené pojetí proměn.

Rozhodl jsem se pro neobvyklou metodu srovnávání přerodů téže společnosti opírající se o studium jejich inscenací. Není pak nutné – a když, tak jen výjimečně – rekonstruovat přerody jako souvislé dění, ale naopak je třeba přednostně věnovat pozornost herním rámcům, v nichž se přerody odehrávaly. Tyto herní rámce se ovšem nevztahují jenom na formální a neformální pravidla, ale též na narativně konstruované scénáře a historie proměn. Tak se příběhovost inscenace přerodů dostává i při zvolené srovnávací strategii zadními vrátky zpátky do hry.⁷

Proti tomuto herně-koordinačnímu přístupu může být vznesena snadná námitka: výsledky korektního srovnání mohou být zásadně předznamenány účelovým výběrem herních rámců. Riziko sklouznutí do područí takového virtuálně dosahovaného poznání je vždy značné. O čem zde hovořím, bude zřejmější po přečtení následujícího oddílu nazvaného *Společné rysy a odlišnosti socialistického a kapitalistického přerodu*. Je z něho patrné, že jsem měl chtít nechtě od počátku soustředěné práce na knize poměrně zřetelnou představu o tom, jak má závěrečné srovnávání přerodů vlastně dopadnout. Zveřejnění této představy v následujícím oddílu Předmluvy dává čtenářům – alespoň v to doufám – větší možnost kriticky posuzovat výsledky mé práce.

Společné rysy a odlišnosti socialistického a kapitalistického přerodu

Zjišťovat odlišnosti jevů či událostí při jejich srovnávání má smysl jenom tam, kde jsme přesvědčeni o tom, že existuje jejich společný substrát, který tyto jevy spojuje. Pak nalezené odlišnosti mohou být považované za důležité. Samozřejmě lze postup hledání také obrátit. Zjevné odlišnosti nás mohou vést k hledání onoho společného substrátu, který nás nutí zdůrazňovat a za samozřejmé považovat tyto, a nikoli jiné odlišnosti.

Dále uváděné společné rysy a odlišnosti proměn Československa a České republiky představují zjevně abstraktní pojmové konstrukce vzniklé srov-

---

⁷ Viz *Přerody Československa a České republiky*, 5.

náváním. Je proto namísto otázka, co popisují, popřípadě zda vůbec něco popisují? Jedná se o rekonstrukce proměn, které se skutečně odehrávaly? Anebo se týkají jen sémantik laického, eventuálně i odborného chápání těchto proměn? V této práci se zpravidla příkláním k druhé naznačené odpovědi. Zajímají mě vždy sémantiky, které zakládají korespondence různých pojetí a výkladů přerodu s týmž přerodovým děním. Umožňují hráčům dění, v němž se musejí orientovat, zurčitovat do jim pochopitelných podob. Uvažované sémantiky jsou výbavou angažovaných aktérů proměn, kteří je nahlížejí vždy ze své osobní perspektivy. Nejsou a ani nemohou být hodnotově neutrální, i když z mé strany budou tyto sémantiky většinou takto představovány. Celý text je psán, jako by se mě právě vkládaná závislost na přejímaných a v této práci dotvářených sémantikách netýkala. Čtenář snadno ovšem v následujícím výčtu očekávaných společných rysů a odlišností zjistí mou osobní hodnotovou zatíženost. Po vzoru ministra zdravotnictví ho musím varovat: Každé užití sémantik pro porozumění sociálnímu dění je nutně doprovázeno vytešňováním do stínových oblastí těch aspektů dění, které nekorespondují s jejich hodnotami.⁸

Vstupní předpoklady této práce o tom, že socialistický a kapitalistický přerod se týká též české společnosti (bráno substantivně), že ji zasáhly jako celek a že představují součást jedné historie jejích proměn, se mohou jevit jako krajně banální. To, co se jeví z odstupu samozřejmostí, z hlediska účastníků přerodu ovšem představuje základní přerodový úkol. Přerody jsou úspěšné, jestliže si vlivná skupina osvojí osudovou a definiční moc spojitvat předvídané proměny s nezpochybnitelně přesvědčivým⁹ scénářem „obrácení“ společnosti, a tak si osvojuje historické poslání utvářet nový vyšší řád. Aktéři proměny v něm předjímají hrdinský a vítězný boj o zrod společnosti s naprosto novým (socialistickým), resp. staronovým (kapitalistickým) řádem. Společnost tak dosáhne zásadního historického vzestupu. Zamýšlená a revolučně instalovaná dějinná nespojitost se tak stává od počátku nejenom cestou určenou vizí nového řádu, ale také nástrojem sémantického zastínění, či dokonce popření veškeré spojitosti zakládající se na institucionální setrvačnosti a pragmatickém navazování na již zavedené společenské

⁸ Rosenblatt a Wright: *Shadow Realities in Close Relationships*. 1984.

⁹ Uvažovaná nezpochybnitelná přesvědčivost je v duálním sociálním konstruktivismu velmi důležitou kvalitou „definic situací“ i scénářů. Mengerovskiy velí lidem jednat určitým způsobem. V dalším textu inspirovan Garfinkelovou *accountability* budu v této souvislosti hovořit buď o dokonavé *danosti*, anebo nedokonavé *vykazatelnosti*. Viz *Pojmy danost a vykazatelnost*, 7.2. Institucionální kód a danost herních rámců jejich ochranou a Danost herních rámců pravdivostí a narativní kód. 8.3.

praktiky a příběhy. Ve spojitosti nebo rovnou v návratu do starých pořádků totiž spočívá soukromý cíl reakcionářů či starých struktur, které se pokoušejí zachovat si své někdejší výhody (privilegia a monopoly).

S větším časovým odstupem od revolučního zvratu se vynořují ještě jiné typy sociálních spojitostí a nespojitostí. Jedná se o spojitosti založené předpřerodovými změnami. Zdrojem nespojitostí se mohou stát vzájemně podmíněné reakce aktérů na předpřerodové či přerodové změny. Působit mohou i cizí vzory sousedních společností. Zvláště válečné a poválečné změny společnosti a jejích institucí (1945–1948) předcházející vlastnímu socialistickému přerodu byly natolik významné, že výrazně problematizují srovnatelnost socialistického a kapitalistického přerodu. Nedá se také přehlédnout, že československé či české přerody měly na konci čtyřicátých i osmdesátých let své předchůdce ve stejnosměrných proměnách Polska a Maďarska. Přestože se může snadno zdát, že dění v sousedních zemích nebylo bráno českými elitami, zahleděnými do vnitřních česko-slovenských problémů, příliš vážně, utvářel podobně směřovaný pohyb velmi výrazně mezinárodní kontext obou mnou studovaných přerodů.

Na jaké spojitosti a nespojitosti je možné po roce 1948 a znovu po roce 1989 ukazovat, bude snad dostatečně patrné z neúplného výčtu uváděného v následujících dvou tabulkách:

Spojitosti přerodů

<i>Typ spojitosti →</i>	<i>Navázání na předpřerodové změny a vzory sousedů</i>	<i>Setrvačnost či přebírání praktik</i>
<i>Přerody ↓</i>		
Socialistický	Výlučné a nerovné vztahy k Sovětskému svazu Pokračující znárodňování Zrušení oddělení státní správy a samosprávy Odsun a s ním spojené popírání lidských práv Monopolizace politické soutěže Národní frontou Přebírání moci kom. stranou v Polsku a Maďarsku	Byrokratické praktiky Sociální sítě Nacionalismus
Kapitalistický	Referenční rámec Západu ve spotřebě a kultuře Zhroucení socialismu v Polsku a Maďarsku Černé trhy a monetarizace sociálních vztahů	Byrokratické praktiky Sociální sítě Nacionalismus

Nespojitosti přerodů

<i>Typ spojitosti</i> →	<i>Zamýšlené, instalované</i> <i>(Aktivně navozované)</i>	<i>Nezamýšlené, spontánní</i> <i>(Reakce hráčů)</i>
<i>Přerody</i> ↓		
Socialistický	Začlenění do rodiny slovanských národů se SSSR Zrušení vykořisťování člověka člověkem Dělnická třída v čele s KSČ jako hegemon Vyšší vědecké řízení společnosti Nová socialistická morálka	Zpřetrhání vztahů se Západem Spontánní znárodňování
Kapitalistický	Návrat do rodiny západních národů Znovuzavedení tržního hospodářství Obnovení politické soutěže Nová občanská morálka	Rozpad RVHP a jeho trhů Spontánní privatizace

Při hledání společných rysů a odlišností studovaných přerodů jsem vycházel ze dvou předpokladů. Česká společnost je moderní, a proto je pro ni charakteristický proměnlivý řád. Její proměny provází prohlubující se diferenciacie v klíčových oblastech: hospodářské, politické, právní, správní, vědecké, kulturní a etické. Tyto oblasti mohou být ovšem různě zdůrazňované a mohou se v nich prosazovat odlišné formy či principy organizování. Zamýšlíme-li se nad vyjmenovanými oblastmi a jim vládnoucími alternativními uspořádáními, zjistíme, že pojetí obou přerodů a nových režimů operovala v zásadě s totožnými opozicemi uspořádání. Tvoří jejich společnou sémantiku:

Společná sémantika přerodů

<i>Režimy</i> →	<i>Kapitalismus</i>	<i>Socialismus</i>
<i>Oblasti</i> ↓		
Hospodářská	Trh se soukromým vlastnictvím	Plánování se společenským vlastnictvím
Politická	Zastupitelská demokracie a konstitucionalismus	Demokratický centralismus a vedoucí úloha strany
Správní	Oddělení správy a samosprávy	Jednotná státní správa
Právní	Odlišení veřejného a soukromého práva	Třídní pojetí práva
Vědecká	Autonomní sociální vědy	Vědecký marxismus jako základ společenských věd
Kulturní	Kulturní modernismus	Socialistický realismus
Etická	Individuální sociální odpovědnost	Společenská solidarita

Posuzování uvedených opozic v obou přerodech bylo ovšem opačné. Při změně znaménka stejné póly opozic mohly popisovat podstatu starého dožívajícího i nového rodícího se zřízení. Popsaná společná sémantika mi také dovoluje hovořit o cestě české společnosti tam a zpátky.

Česká společnost uvedená do přerodu se ovšem v obou studovaných případech mohla vykázat jen zčásti rysy, které jí společná sémantika přerodů připisovala. Do zásadních přeměn vstupovala v málo přehledném stavu, kdy se již s předstihem v některých ohledech vydala tím směrem, který přerod pak už jen završil. Revoluční mýty nicméně dějinnou situaci definovaly ostrými opozicemi. Ustavovaly tím oběma přerodům jasnou směrnicí a vytvářely zadání pro inženýrsky pojatou instalaci nového zřízení. Nejasnou, anomii poznamenanou (ne)korespondenci mezi vyhraněným přerodovým pojetím revolučních změn a ději odehrávajícími se ve společnosti vyvolávalo spuštění či posílení celé řady spontánních procesů proměn společností, po únoru 1948 zejména znárodnování a po listopadu 1989 privatizace. Po dokonání přerodu mohly být tyto „divoké“ změny v normalizační perspektivě vykládány jako sice politováníhodné, nicméně průvodní jevy zásadních přeměn.

Česká společnost nenaplňovala typické rysy, které jí jsou připisované sémantikou přerodu, ani po proběhlých dramatických přeměnách. V normalizaci se všichni museli naučit žít s tímto rozdílem. O normalizující se a o posléze normalizované společnosti se proto snadno dalo zároveň prohlášovat, že to byla (i) v zásadě táž společnost jako dřív, anebo (ii) úplně jiná společnost, jejíž transformace byla ovšem přerodem zatím spíše jen odstartována než provedena. Tak se v obou přerodech rodilo druholedové zadání socialistického, resp. kapitalistického, modernizačního úkolu určované vzorem Sovětského svazu anebo později Evropy a USA. Uskutečnění této popřerodové modernizace již nebylo věcí mimořádných přerodových opatření, ale spíše praktičtější řízené transformace.

Banální není jen mé vstupní tvrzení, že socialistický a kapitalistický přerod se týkal téže české společnosti. Pojímání zlomového období přerodů jako *revoluce* se dobově jevilo podobně samozřejmé. Pro kapitalistický přerod byla typická zúžená uplatnitelnost označení *revoluce* jen na poměrně krátké období politického zvratu. Drama přeměn se ještě rozvíjelo a již vznikla posteriorní diskuse o oprávněnosti užití tohoto termínu. Naopak socialistický přerod použitelnost termínu *revoluce* výrazně v historickém materialismu rozšiřoval za hranice přerodu. Ten byl dobově označován za *lidově demokratickou revoluci* přerůstající v *socialistickou revoluci*, která teprve spo-

lečnost ve výhledu více let dovede do socialismu. Za tímto socialistickým horizontem následoval ještě jeden další tvořený komunismem. Nahlédnuto do minulosti – lidově demokratická revoluce navazovala na národní demokratickou revoluci z roku 1918 a dovolávala se hluboko v dějinách zasuté husitské revoluce.

Boj a násilné převzetí státní moci, vynucené neústupností starých vládnoucích elit, je ustavujícím rysem revolučního mýtu.¹⁰ V tomto ohledu je spojení obou přerodů s pojmem *revoluce* podobně na štíru. Mocenský zvrát byl jak v únoru 1948, tak i v listopadu 1989 nenásilný a vyjednaný. Spojení kapitalistického přerodu s pojmem *revoluce* je ovšem mnohem obtížnější, jak naznačuje následující tabulka:

<i>Přerody</i>	<i>Socialistický</i>	<i>Kapitalistický</i>
„Teorie“ vývoje	Revoluční	Evoluční
Vlastní zvrát	Nenásilný, vyjednaný	Nenásilný, vyjednaný
Zvládnání přerodové anomie	Násilné	Nenásilné
Podobné proměny v sousedství	Revoluční a externě vynucované	Evoluční a dobrovolné

1.2 Jak kniha dopadla?

Srovnávání přerodů a teoretické vyšetřování

Srovnávací studium obou přerodů ukazovalo rozhodně více jejich nepodobností než podobností. Nalezené rozdíly se dotýkaly i původně předpokládaného společného dějového rámce určovaného sledem přerodových událostí:

Předpřerodové období → Zvrát → Přerodová anomie → Normalizace

Československá cesta do socialismu byla utvářena nejméně dvěma zvraty: v květnu 1945 a v únoru 1948. Proměny české a slovenské společnosti provázející osvobození na konci války nebylo možné dost dobře chápat jen jako součást předpřerodového období. V době vládnutí pomocí dekretů česká a slovenská společnost již totiž zásadním způsobem vykročila směrem k socialismu. Tato proměna byla ovšem zastíněna „opakovanou“, na

¹⁰ Tilly: *European Revolution, 1492–1992*. 1993.

druhou světovou válku navazující národní revolucí.¹¹ Je nasnadě, že tímto - z hlediska historického bádání asi dosti banálním - nálezem se srovnávání událostí a dějů obou přerodů výrazně zkomplikovalo.

Hledal jsem proto ještě jiný opěrný bod pro srovnávání. Nalezl jsem jej ve studiu ochran způsobilostí, které jsou každým režimem rozdělovány. Tyto ochrany určují s konečnou platností povahu způsobilostí, s nimiž disponují jeho aktéři, a tím i celkový charakter zavedených režimů. Srovnávání herních rámců začala takto vedle původnější teorie přerodů uspořádat také za pochodu vyvíjená teorie ústavních a budovatelských zřízení. Mé zkoumání se začalo blížit něčemu, co by se dalo nazvat *teoretické vyšetřování*. Dotvářel a přetvářel jsem za pochodu teorii vykládající zásadní proměny společnosti jako přerod z jednoho typu institucionálního režimu do jiného. Oba typy režimů vznikaly - viděno perspektivou jejich účastníků - uskutečňováním nového či staronového zřízení, která představovala dobově ucelená a nadějná pojetí uspořádání společnosti. Povahu těchto zřízení jsem se pokoušel v teoretické rovině odvozovat z kontrolovatelného počtu vstupních předpokladů o ochranách herních agend a práv, které sehrávají vedle narativního rámování rozhodující roli při sociální konstrukci institucí. Takto rozvíjená teorie přerodů mě orientovala především na studium způsobů, jak lidé mohou nabývat a pozbývat dvou tříd způsobilostí:

- (a) vládnout a tuto vládu vykonávat (teorie nabízí dvě základní herní rámování vládnutí: zastupování, anebo vedoucí úloha),
- (b) vlastnit a vlastní statky směřovat (dvě základní herní rámování vlastnění zde jsou: podnikání, anebo ústřední plánování).

Ukázalo se, že uznávaná sémantická převaha uvažovaných alternativních herních rámování vládnutí a vlastnění - zastupování a podnikání versus vedoucí úloha a plánování - zakládá dvě uskutečnatelná i „provouzschopná“ pojetí společenského uspořádání: ústavní a budovatelské zřízení. Zásadní proměny české společnosti byly vždy vedeny snahou prosadit opačná zřízení vůči stávajícím - nahradit ústavní zřízení budovatelským (cesta do socialismu), anebo nahradit budovatelské zřízení ústavním (cesta zpět do kapitalismu).

---

¹¹ Z první národní revoluce 1917–1920 se zrodila Československá republika a její povýtce ústavní režim navazující na ústavní režim Rakouska-Uherska. Československo v té době čelilo secesionistickým snahám Němců a posléze i Slováků, stejně jako pokusům vyvolat socialistickou revoluci po vzoru Ruska. Studované válečné i poválečné proměny Československa proto spoluutvářela německá, slovenská i komunistická neloyalita vázaná na pocity dříve způsobeného příkoří a mezinárodně vznikající šance odčinit staré porážky.

Pokoušel jsem se při souběžně rozvíjeném studiu dat, líčení, dokumentů, biografii a historií orientovat v dění obou přerodů. Snažil jsem se při jejich srovnávání sledovat korespondence i disproporce mezi odvozovanými a empiricky zjišťovanými způsoby dobového organizování metodou „padni komu padni“. Jednalo se o konfrontaci, která musela být – uvažují-li o teoretickém vyšetřování jako metodě – prováděna poměrně všestranně a nevybírově, jinak by ztrácela svůj smysl. Toto tvrzení nyní objasním. U rysů, které posloužily k propracování teorie, a proto jsou při studiu historických pramenů také rekonstruovány, byl dobrý soulad zpravidla zajištěn předem. Teorie byla totiž konstruována tak, aby právě tyto rysy dobře vysvětlovala. Rozvíjená teorie by však přirozeně měla vysvětlovat též ty jevy, pro jejichž objasnění původně nebyla konstruována. Smysl empirické složky v mém teoretickém vyšetřování tedy spočíval v odhalování jak slabin za pochodu vyvíjené teorie, tak v hledání dalších možností jejího rozpracování.¹² Nešlo mi ovšem o snahu najít vševysvětlující teorii, ale teorii s komparativní vysvětlovací silou, která sice zdůrazňuje jen některé důležité oblasti jevů, ale zato je dokáže ve svém souhrnu konzistentně vysvětlovat lépe než ostatní teorie. Nemůže a nechce nahradit fundovaná historická pojednání o probíraných proměnách české společnosti.

Relevantní sociologickou literaturu o polistopadovém přerodu či transformaci jsem četl celá devadesátá léta. V této práci věnuji soustavnější pozornost pouze třem vybraným sociologickým pracím z poslední doby – Stark and Bruszt: *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe* (1998), dále Elster, Offe and Preuss: *Institutional Design in Post-Communist Societies* (1998a) a Linz and Stepan: *Problems of Transition and Consolidation* (1996). Všechny uvedené práce spojuje srovnávání obdobných proměn probíhajících souběžně ve vybraném vzorku zemí.¹³ Odložil jsem prostudování těchto prací z metodologic-

¹² Teoretické vyšetřování připomíná hru Dračí doupě, ve které ovšem zkoumající je zároveň pánem katakomb i účastníkem rozvíjeného dobrodružství. Rizika popsané aplikace sociálního konstruktivismu spočívají zejména v nevědomé manipulaci s nálezy.

¹³ Mému přístupu je blízko práce Jona Elstera, Clause Offea a Ulricha Preusse o institucionálním designu postkomunistických společností. Zde se změny popisují též jako přerod (transition). Srovnávána je „přestavba lodí za plavby“ v Maďarsku, Bulharsku, Česku a Slovensku. Autoři věnovali větší pozornost transformaci sociálních politik. Všestranný, i když ne tak systematický popis proměn, zde transformací, České republiky, Maďarska, Polska a bývalé NDR nabízí i kniha Davida Starka a László Bruszta. Více se orientuje na proměny hospodářské soutěže. Popis je ovlivněn teorií zprostředkovatelské role poradních (deliberative) asociací mezi státem a trhem. Autory obou výše

kých důvodů na dobu, kdy jsem měl již práci v hrubých rysech sepsánu. Nechtěl jsem být při svém teoretickém vyšetřování ovlivňován. Zvolená strategie se mi snad osvědčila. Kdybych však četl práci Jona Elstera, Clause Offea a Ulricha Preusse dříve, asi bych se více zaměřil na oblast sociální politiky, kterou v této práci sleduji spíše okrajově.¹⁴

Velmi cennou se pro mě dále ukázala historická práce „Východ“ kolektivu vedeného Jiřím Vykoukalem.¹⁵ Je rovněž založena na srovnání napříč zeměmi, ale navíc zahrnuje oba mnou sledované přerody. Získal jsem z ní velmi cennou a ucelenou informaci o paralelním vývoji Sovětského svazu. Za nejmíň stovku dalších historiků, z jejichž práce jsem také „kořistil“, bych zde rád symbolicky vyjádřil vděčnost alespoň jednomu z nich – Karlu Kaplanovi.

Čtenářský návod a poděkování

Knih je rozdělena do dvou částí. Tvoří ji empirická „Rekonstrukce přerodů“ a „Teoretické rámování rekonstrukce přerodů“ a přílohy. Obě části vznikaly současně tak, že teoretické bádání bylo zpravidla o krok napřed a orientovalo postup vyšetřování proměn české společnosti. Bylo by proto logické ve stejném pořadí referovat o výsledcích studia obou přerodů. Zjištění historických rekonstrukcí jsou však nejspíš zajímavé pro širší okruh čtenářů než abstraktní a ne zrovna snadno čitelná teorie, která poskytovala prováděnému vyšetřování rámování. Navíc doufám, že odhodlání více porozumět popisovaným proměnám motivuje některé čtenáře „Rekonstrukce přerodů“, aby se zabýval i nabízenou teorií.

---

komentovaných monografií zajímalo, jak vybědnutí (extrication) ze socialismu předurčilo další průběh společenských přeměn. Tranzitologické hledisko mě spojuje také s prací Juana Linze a Alfreda Stepana, která naopak věnuje nejvíce pozornosti proměnám politické soutěže. Nabízí srovnání Československa jako celku s Maďarskem a Bulharskem, v širším záběru též s Polskem, Rumunskem, Ukrajinou, Ruskem, Litvou a Estonskem. Práce rozvíjí Linzem původně vyvinutou probablistickou teorii přechodu (též *transition*). Podle této teorie proces demokratizace rozsáhle spolupůrobují jak původní typ nedemokratického režimu, tak i fáze liberalizace předcházející zvratu.

¹⁴ Oblast sociální politiky stejně jako otázky proměny sociální struktury pokrývají např. výtečné práce Jiřího Večerníka a řady dalších českých sociologů a historiků. Večerník: *Občan a tržní ekonomika*. 1998; Večerník: *Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1998*. 1998; Machonin a Tuček: *Česká společnost v transformaci k proměnám sociální struktury*. 1996 atd.; Machonin: *Social Transformation and Modernization on Building Theory of Societal Changes in the Post-communist European Countries*. 1997; Heinrich, Koop a Boss: *Sozialpolitik im Transformationsprozess Mittel- und Osteuropas*. 1996; Machonin a Tuček: *Česká společnost v transformaci k proměnám sociální struktury*. 1996; Kalinová: *Sociální vývoj Československa 1969–1989*. 1998.

¹⁵ Vykoukal, Litera a Tejchman: *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944–1999*. 2000.

Rozborové kapitoly „Rekonstrukce přerodů“ převážně charakterizují proměny institucionálně založeného herního rámování přerodů Československa a České republiky. Rozdělil jsem si tuto úlohu do tří dílčích úkolů, které vystihují názvy kapitol. Nejprve se zabývám proměnami herního rámování socialistického a kapitalistického přerodu. V rámci úvodního pojednání o herním rámování přerodů věnuji pozornost proměnám mezinárodního kontextu vyvolaným blokovou polarizací a diskurzivním bojem doktrín a revolučních mýtů. Probíranou druhou kapitolu uzavírá popis vývoje ústavních herních rámců (1920–1992).¹⁶ Třetí kapitola popisuje přerodové posuny politické a hospodářské soutěže. Čtvrtá kapitola je věnována proměnám ústavní dělby moci. Následuje syntetická kapitola, v níž jsou přerody Československa a České republiky rekonstruovány jako sledy dramatických proměn. Cesty české společnosti z kapitalismu do socialismu a zpět do kapitalismu zde líčím nikoli v podobě rozvíté historie, ale spíše sevřených rámcových interpretací obou přerodů. Rekonstrukci přerodů uzavírá zamyšlení nad podobnostmi, a především nepodobnostmi cest do obou dobově nových a v mnohém protikladných režimů. O jaký problém se jedná, naznačuje paradoxní název kapitoly: Srovnání nesrovnatelných přerodů.

Empirické rozborové se opírají o poměrně rozsáhlé studium zákonů, dobových dokumentů, shromážděná historická líčení a analýzy laiků i odborníků. Výběrově jsem též čerpal z našich předchozích a souběžně prováděných výzkumů kapitalistického přerodu na Filipovsku a komunistického vládnutí v osmdesátých letech minulého století.¹⁷

Zvolenou strategii vyšetřování charakterizují dvě zvláštnosti: důraz kladený na rozborové proměn práva a komentované kroniky tvořené sestavami klíčových událostí. Zejména kroniky sehrávaly důležitou roli při sestavování textu. Umožňovaly mi za pochodu kontrolovat hloubku záběru a posouvat těžiště studia z polohy rekonstrukce peripetií běhu událostí do polohy rekonstrukce herních rámců a jejich využívání. Ve většině případů takto čtenáři nabízím jen velmi hrubé obrysy jinak velmi složitých dějů, které navíc mívají celou řadu rozdílných interpretací.¹⁸ Doufám, že cena, kterou zde platím za mnohá zjednodušení a možná i dílčí zkreslení, je vyvážena

¹⁶ Do srovnání jsem nezahrnul jen neúplnou prozatímní ústavu z roku 1918 (č. 37/1918 Sb.).

¹⁷ Kandert: Filipov I. 1998; Kabele: Kdo se bojí hierarchií? 2001; Kandert: Jihomoravský venkov po socialismu. Filipovsko na konci devadesátých let 20. století. 2004

¹⁸ Viz např. Boje doktrín a revolučních mýtů, 2.2.

velkým záběrem mého pojednání a teoreticky rozmyšlenou propojeností popisovaných dějů.

Teoretickou část práce tvoří tři kapitoly. První z nich, Uskutečňování skutečnosti a duální sociální konstrukce reality, představuje mé řešení problému agendy a struktury v duálním sociálním konstruktivismu. Jedná se o známý problém řešený již Goffmanem a Garfinklem a posléze též Giddensem, Colemanem a nejrůznějšími školami institucionální analýzy.¹⁹ Otázka zní: Jak se jednání může podílet na vzniku institucionálních struktur či herních rámců a současně může být těmito strukturami omežováno? Výklad nabízeného řešení se mi zároveň stal příležitostí pro uvedení hlavních myšlenek duálního sociálního konstruktivismu včetně mého chápání zdrojů dynamiky moderních společností a role přerodů v přeměnách společností.

Osám kapitola nazvaná Teorie uskutečňovaných zřízení a režimů aplikuje navržené řešení problému agendy a struktury na stát. Uvádí do hry pojem *ochran herních rámců* a pomocí nich vysvětluje roli koordinačních kódů při sociálním konstruování institucí. Tak je vytvořen základ pro „odvození“ ústavních a budovatelských zřízení z povahy využívaných typů ochran.

V deváté kapitole s názvem Nadvláda principu ústavnosti, anebo budovatelství, která uzavírá teoretickou část knihy, vytvářím modelové popisy ústavního a budovatelského zřízení. Jsou zde zhodnoceny nejdůležitější nálezy empirické části knihy.

Kromě své rodiny bych rád také poděkoval kolegům, kteří pro Grantovou agenturu ČR příznivě posoudili můj projekt knihy Přerody Československa a České republiky (403/00/0523), spolupracovníkům z Fakulty sociálních věd UK, kteří mi umožnili vybrat si tvůrčí volno na sepsání této práce, vedení Centra pro teoretická studia, jež mi po dobu sabatikalu nabídlo tvůrčí prostředí svých seminářů, a historikům z Ústavu pro soudobé dějiny ČSAV, kteří kriticky vyslechli mé referáty o předkládané práci. Mou práci významně ovlivnily též diskuse vedené v týmu řešitelů tématu „Dědictví komunistické vlády“ a na magisterských seminářích politické a ekonomické sociologie. S velkým vděkem vzpomínám i na pomoc, které se mi dostávalo při řešení výzkumného projektu „Přerodové procesy“ od obyvatel Filipova,

---

¹⁹ Např. Coleman: *The Foundation of Social Theory*. 1990; Greif: *Historical and Comparative Institutional Analysis*. 1998; Goffman: *Frame Analysis*. 1974; North: *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. 1990; Bourdieu: *Teorie jednání*. 1998; Garfinkel: *Studies in Ethnomethodology*. 1967; Giddens: *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. 1984.